تىلنىڭ ئىخچاملاش ئىقتىدارى توغرىسىدا

رازاق مەتنياز

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، سۆز ۋە جۈملىدىن ئىبارەت تىل شەكىللىرىدە بولىدىغان ئىخچاملاش ھادىسىسى ئۈستىدە لوگىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ئىخچاملاش شەرتلىرى ۋە ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

تىل—تەپەككۇر قورالى. تەپەككۇر بەلگىلىك مەزمۇن ۋە شەكىلگە ئىگە، تىلمۇ بەلگىلىك مەزمۇن ۋە شەكىلگە ئىگە. تەپەككۇر مەزمۇنى بىلەن تىل مەزمۇنى تەپەككۇر شەكلى بىلەن تىل شەكلى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك مۇناسىۋەت مەۋجۇت.

تەپەككۇر شەكىللىرى بولغان ئۇقۇم، ھۆكۈم ۋە خۇلاسىلەر تىل شەكىللىرى بولغان سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. شۇڭا تەپەككۇر مەزمۇنى ھامان تىل شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تىل مەزمۇنى ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ، تۇراقلىشىدۇ ۋە ئىپادە قىلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. تەپەككۇر شەكىللىرى بولغان ئۇقۇم، ھۆكۈم، خۇلاسە شەيئى بىلەن بىۋاستە باغلانغان بولىدۇ، ئوبيېكتىپلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا تەپەككۇر شەكىللىرىدە ھەقىقىيلىك، ساختىلىق ئەھۋالى بولىدۇ، شۇ سەۋەبلىك، تەپەككۇر شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تەپەككۇر مەزمۇنى مۇئەييەن تەپەككۇر جەريانىدا باشتىن - ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئىخچاملانمايدۇ. تىل شەكىللىرى ئوبيېكت بىلەن بىۋاستە باغلانمايدۇ، پەقەت ئوبيېكتنىڭ شەرتلىك بەلگىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ھەقىقىيلىك، ساختىلىق مەسىلىسى مەۋجۇت بولمايدۇ، پەقەت تەپەككۇر مەزمۇنىنى مۇڭاپىق ئۇيۇشتۇرۇش مەسىلىسىلا مەۋجۇت بولىدۇ. سۆزلىگۈچى تىلدىن پايدىلىنىپ ئۆز تەپەككۇرىنى ئۇيۇشتۇرغاندا، ئىمكان قەدەر قىسقا ۋە ئىخچام سۆز، جۈملىلەر ئارقىلىق مول ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا «ئالما» سۆزى «ئالما دەرىخى» ۋە «شۇ خىل دەرەخنىڭ مېۋىسى» دېگەن ئىككى ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا «ئالمىغا كۈچ بەردۇق» دېگەن جۈملىدە «ئالما» سۆزى «ئالما دەرىخى» گە ۋەكىللىك قىلغان بولسا، «ئالما يېدىم» دېگەن جۈملىدىكى «ئالما» سۆزى «شۇ خىل دەرەخنىڭ مېۋىسى» گە ۋەكىللىك قىلغان. «يېيىش» ھەرىكىتى «مېۋە» دېگەن ئوبيېكت بىلەن، «كۈچ بەرمەك» ھەرىكىتى «ئۇرۇق» دېگەن ئوبيېكت بىلەن

ئەۋلاد گۈرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار نامبىرى

بىۋاستە باغلىنىشلىق بولغاچقا، كىشىلەر «ئالمىغا كۈچ بەردۇق» دېگەن جۈملىدىكى «ئالما» سۆزى ۋەكىللىك قىلغان ئۇقۇم بىلەن «ئالما يېدىم» دېگەن جۈملىدىكى «ئالما» سۆزى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنى ھېچقاچان ئاردىلاشتۇرۇپ قويمايدۇ. دېمەك، تەپەككۇر شەكىللىرى ئەكس ئەتتۈرگەن ئوبيېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى رېئال مۇناسىۋەت سۆزلىگۈچىنىڭ ئوتتۇق جەريانىدا ئۆز تەپەككۇرىنى قىسقا ۋە ئىخچام سۆز - جۈملىلەر ئارقىلىق ئۇيۇشتۇرالىشىنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ.

سۆز ۋە جۈملىلەرنىڭ قىسقا ۋە ئىخچام ئىپادىلىنىشى كونتېكستقا باغلىق بولىدۇ.

تىل — ئالاقە قورالى. ئالاقە جەريانىدا سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى بولىدۇ، ئالاقە بەلگىلىك ماكان ۋە مۇئەييەن ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. سۆزلىگۈچى ئۆز ئىدىيىسىنى، مەقسىتىنى ۋە ھېسسىياتىنى مۇئەييەن پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، مۇئەييەن سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق تىڭشىغۇچىغا يەتكۈزىدۇ. تىڭشىغۇچىمۇ مۇئەييەن پوزىتسىيىدە تۇرۇپ سۆزلىگۈچىگە مۇئامىلە قىلىدۇ. بىر پۈتۈن ئالاقە جەريانىدىكى مۇشۇ خىل ئامىللار كونتېكست (تىل شارائىتى) دېيىلىدۇ. مۇئەييەن كونتېكستتا كونكرېت تەپەككۇر مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدىغان كونكرېت تەپەككۇر شەكىللىرى سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق بايان قىلىنغاندا، بەلگىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئاساسەن بىر قىسىم سۆز ۋە جۈملىلەر قىسقارتىلىپ ئىخچاملىنىدۇ. بۇ خىل ئىخچاملاش جەريانىدا تەپەككۇر مەزمۇنى كونتېكستقا يوشۇرۇنىدۇ، ئىخچاملانمايدۇ.

سۆز ئۇقۇمنى ئىخچاملاپ ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ

1. تۇردەش ئۇقۇم بىلەن ئۇنىڭ ئېلىمېنتى ئوتتۇرىسىدىكى ھەقىقىي ئىچكە ئېلىش مۇناسىۋىتىدە تۇردەش ئۇقۇم كونكرېت ئۇقۇم بولسا، ئۇنداقتا، بۇ خىل ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن ئېلىمېنتنى ئىپادىلەيدىغان خاس ئىسمنىڭ ئورنىغا تۇرنى ئىپادىلەيدىغان تۇردەش ئىسىم قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاس ئىسىملىك بەلگە قىسقارتىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال تۇردەش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان تۇردەش ئىسمنىڭ كونتېكستتا كونكرېت شەيئىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

ئېلىمېنت بىلەن تۇر ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى ھەقىقىي ئىچكە ئېلىش مۇناسىۋىتىدە ئېلىمېنتنىڭ تۇرگە تەۋەلىكى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، خاس ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان خاس ئىسىم تۇردەش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان تۇردەش ئىسىم بىلەن بىرىكمەي، تۇردەش ئىسىم قىسقارتىلىپ، بىۋاستە خاس ئىسىم بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) «تاغقا يېقىنلاشتۇق» دېگەن جۈملىدىكى «تاغ» سۆزى تۇردەش ئىسىم، تۇردەش ئىسىم تۇردەش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. تۇردەش ئۇقۇم ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كونكرېت ئوبيېكتلارنىڭ بەلگىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىن ھاسىل بولغان ئۇقۇم بولغاچقا، كونكرېت ئۇقۇمۇ بولالايدۇ. يېقىنلاشقان تاغ ھامان كونكرېت بىر تاغ بولۇشى كېرەك. ئالايلى، ياكى بۇغدا تېغى، ياكى ئاغمبۇلاق تېغى، ...

قاتارلىق كونكرېت تاغلارغا يېقىنلاشتۇق دېيىش كېرەك. ئەمما بۇ جۈملىدە خاس بەلگىنى ئىپادىلەيدىغان «بۇغدا»، «ئاغىبۇلاق» قاتارلىق سۆزلەردىن بىرى قىسقارتىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، «گۆش يېدۇق»، «تاماق ئەتتى» قاتارلىق جۈملىلەردىكى ئەھۋالمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش. بۇ خىل ئىخچاملاش جەريانىنى ئۈچ ھۆكۈملۈك تەركىبىدە تېخىمۇ ئېنىق بايقاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، «قوغۇن تاتلىق مېۋە، قوغۇن بىر يىللىق ئۆسۈملۈك، دېمەك، بەزى بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەر تاتلىق مېۋە». بۇ ئۈچ ھۆكۈملۈكنىڭ يەكۈنى بىمەنە. چۈنكى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاتالغۇسى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن «قوغۇن» سۆزى چوڭ ئاساستا «قوغۇن مېۋىسى» دېگەن ئۇقۇمنى، كىچىك ئاساستا «قوغۇن ئۆسۈملۈكى» دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەچكە، تۆت ئاتالغۇ خاتالىقى يۈز بەرگەن. بۇ خىل خاتالىق كونتېكستنىڭ ئىخچاملاشتىكى مۇھىم رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

(2) «شىنجاڭ داشۆسىدە ئوقۇيمەن» دېگەن جۈملىدە «شىنجاڭ داشۆسى» دېگەن خاس ئۇقۇم «مەكتەپ» دېگەن تۈردەش ئۇقۇمنىڭ ئېلېمېنتى بولغاچقا، «شىنجاڭ داشۆسى دېگەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن» دەپ بايان قىلسىمۇ، مەقسەت چۈشىنىشلىك بولۇۋېرىدۇ، شۇڭا بۇ جۈملىدە تۈردەش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان «مەكتەپ» دېگەن تۈردەش ئىسىم قىسقارتىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، «غۇلجىغا باردىم»، «قەشقەر ياخشى جاي» قاتارلىق مىساللاردىكى ئەھۋاللارمۇ يۇقىرىدىكى ئىخچاملاش بىلەن ئوخشاش.

بۇ خىل ئىخچاملاش ئايرىملىق ئىچىدە ئومۇمىيلىق، ئومۇمىيلىق ئىچىدە ئايرىملىق بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. سۆز بىرىكمىسى ھەرىكەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇقۇم بىلەن شۇ ھەرىكەت بىۋاسىتە تەئەللۇق بولغان ئوبيېكتنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىگەندە، ئوبيېكتنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ئىخچاملىنىدۇ. مەسىلەن، «يەر سۇغىرىش»، «قوناق ئوتاش»، «ئۆي تازىلاش»، «كىتاب ئوقۇش» قاتارلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ئالساق، «يەر سۇغىرىش» بىرىكمىسى «ئېتىزلىقتىكى زىرائەتلەرنى سۇ بىلەن سۇغىرىش» دېگەن ئۇقۇمنى ئىخچاملاشتىن كېلىپ چىققان. بىرىكمىدىكى «سۇغىرىش» دېگەن ھەرىكەت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان «سۇ» سۆزى ئىخچاملانغان، «قوناق ئوتاش» دېگەن سۆز بىرىكمىسى «قوناقلىقتىكى ئوتلارنى ئوتاش» دېگەن ئۇقۇمنى، «ئۆي تازىلاش» دېگەن بىرىكمە «ئۆيدىكى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» دېگەن ئۇقۇمنى ئىخچاملاشتىن كېلىپ چىققان. ناۋادا «كىتاب» دېگەن بۇ ئوبيېكت «يېزىق» دېگەن بۇ ئوبيېكت بىلەن مەيدانغا كېلىدىغان نەرسە بولمىغىنىدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئوقۇش» تىن ئىبارەت بۇ ھەرىكەت «يېزىق» دېگەن مۇشۇ ئوبيېكتقا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان بولسا، تىلدا بۇ خىل قىسقارتىشنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

3. سۆز بىرىكمىسىدە تەۋەلىك مۇناسىۋىتى بىلەن ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىگۈچى ئالامەت «نىڭ» بىلەن «نى» نىڭ ئىخچاملىنىش مەسىلىسى نوقۇل ھالدا تىلدىكى ئىخچاملىنىش ئەمەس. تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگۈچى «نىڭ» قوشۇمچىسىنىڭ ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىملىق، پۈتۈنلۈك بىلەن پارچە ئوتتۇرىسىدىكى

ئەۋلاد گۈرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار نامبىرى

مۇناسىۋەتنى ھەمدە ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەندە چۈشۈپ قالمايدىغانلىقى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر «نىك» قوشۇمچىسى بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرمىسە، قىسقارتىلىدۇ. «نى» قوشۇمچىسى ھەرىكەت بىلەن ھەرىكەت ئوبيېكتى ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، «يەر تېرىش»، «خەت يېزىش» قاتارلىقلار.

4. تىل تەپەككۇرنى ئىخچام ئىپادىلىگەندىن سىرت، يەنە تىل بىرلىكى بولغان سۆز بىرىكمىلىرىنمۇ ئىخچاملاپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن:

ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)، ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) ۋە باشقىلار. بۇ خىل ئىخچاملاش بىر خىل شەرتلىك ئىخچاملاش (بۇ ھەقتە ئىملا قائىدىسىدە تەپسىلىي بەلگىلىمىلەر بولغاچقا، قايتا توختالمايمىز).

5. بىر قاتار سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن ئۇقۇملىرى ئوخشاش بولمىغان ئەمما ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئوخشاش بولغان ئەھۋال ئاستىدا ئوخشاش بولمىغان سۆزلەرنىڭ سانى ئېنىق ھېسابلاپ چىقىلغاندىن كېيىن، شۇ سۆزلەرنىڭ سانى شۇ سۆزلەرگە ۋەكىل قىلىپ ئېلىنىدۇ، ئاندىن ئوخشاش بولغان سۆز سانىغا قوشۇپ ئىپادە قىلىنىش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان سۆزلەر قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، «تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» (يەنى ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش)، «ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچى» (ئەخلاقتا ياخشى ئوقۇغۇچى، ئۆگىنىشتە ياخشى ئوقۇغۇچى، سالامەتلىكتە ياخشى ئوقۇغۇچى) ۋە باشقىلار. بۇ خىل ئىخچاملاشمۇ بىر خىل شەرتلىك ئىخچاملاش.

جۈملىلەرمۇ ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرىنى ئىخچام ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ

1. دىئالوگلاردا سۆزلىگۈچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، دىئالوگ بولۇۋاتقان شارائىت ۋە پىكىر ئوبيېكتى ئېنىق بولغاندا، سۆزلىگۈچى ياكى تىڭشىغۈچىغا ئېنىق بولغان ئوقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر جۈملە تەركىبىدە قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن:

A: ئوقۇۋاتقىنىڭىز نېمە كىتاب؟

B: لوگىكا.

يۇقىرىدىكى دىئالوگدا B نىڭ كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىنى A ئېنىق كۆرگەن، ئەمما كىتابنىڭ نېمە كىتاب ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. شۇڭا B دەرھال «ئوقۇۋاتقىنىم لوگىكا كىتاب» دېيىشنىڭ ئورنىغا «لوگىكا» دەپلا جاۋاب بەرگەن. ئەگەر بۇ خىل تىل شارائىتى بولمىغاندا، «لوگىكا» دېگەن بۇ سۆز ئۆزىنىڭ ئالاقە جەريانىدىكى ئەھمىيىتىنى يوقاتقان بولاتتى. يەنە مەسىلەن، «مەن ئىشقا بارىمەن، سىز چۇ؟» دېگەن جۈملىمۇ دىئالوگ

جەريانىدىكى جۈملە بولۇپ، بۇ جۈملىدە «چۈ» ئۇلانمىسى ئارقىلىق «سىزمۇ ئىشقا بارامسىز؟» دېگەن جۈملە تەركىبىدىكى «ئىشقا بېرىش» دېگەن سۆز قىسقارتىلغان.

2. بىرلەشمە ھۆكۈمنىڭ تەركىبىدىكى تارماق ھۆكۈملەرنىڭ ھۆكۈملەنگۈچىسى ياكى ھۆكۈملىنگۈچىسى ئەينى بىر ئۇقۇم بولغاندا، مۇنداق ئەينى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر جۈملە تەركىبىدە قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن:

«بۇ مالنىڭ سۈپىتى ياخشى، بۇ مالنىڭ باھاسى ئەرزان» دېگەن بۇ ھۆكۈم ئەسلىدە بىر بىرلەشمە ھۆكۈم بولۇپ، تىلدا بۇ ھۆكۈمنى ئەينەن ئىپادىلىگەندە، ئەلۋەتتە تەكداش قوشما جۈملە بولىدۇ. ئەمما نۇتۇقتا بۇ جۈملە ھەم ئۇزۇن، ھەم تەتبىقسىز بىر نەمە بولۇپ قالىدۇ، شۇڭا بۇ ھۆكۈم تىلدا ئىپادىلەنگەندە، ئوخشاش بولغان ھۆكۈملەنگۈچىنىڭ بىرى قىسقارتىلىپ «بۇ مالنىڭ سۈپىتى ياخشى، باھاسى ئەرزان» دېگەن جۈملە ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ.

تاللانما ھۆكۈمنىڭ تاللانمىلىرىنىڭ ھۆكۈملەنگۈچىسى ياكى ھۆكۈملىنگۈچىسى ئوخشاش بولغان ئەھۋالدىمۇ يۇقىرىدىكى ئىخچاملاش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ يەردە نە ماتاربېپ، نە مەدەنىيەت، نە خەلقچىللىقنىڭ قىلچە ئەسىرى يوق ئىكەن».* بۇ جۈملە «بۇ يەردە نە ماتاربېپتىن قىلچە ئەسەر يوق، نە مەدەنىيەتتىن قىلچە ئەسەر يوق، نە خەلقچىللىقتىن قىلچە ئەسەر يوق» دېگەن تاللانما ھۆكۈمنى قىسقارتىشتىن كېلىپ چىققان.

3. قوشما ھۆكۈملەر تەركىبىدىكى تارماق ھۆكۈملەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ. قوشما ھۆكۈمنىڭ باغلىغۇچىسى قوشما ھۆكۈمنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەپ بېرەلەيدۇ. ئەمما بەزى قوشما ھۆكۈملەر تىلدا ئىپادىلەنگەندە، كۆپىنچە باغلىغۇچى سۆزلەر ئىخچاملىنىدۇ. مەسىلەن، «(ئەگەر) كىمكى مەغرۇرلانسا، (ئۇ ھالدا) شۇ كىشى ئارقىدا قالىدۇ» دېگەن ھۆكۈم يېتەرلىك شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم بولۇپ، ئۇنىڭ «ئەگەر ... -سا//-سە، ئۇ ھالدا ...» دېگەن باغلىغۇچىلىرى قىسقارتىلىپ، «كىمكى مەغرۇرلانسا، شۇ ئارقىدا قالىدۇ» دەپ قىسقارتىلىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى «-سا//-سە» نىڭ ئۆزى شەرتنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان بولغاچقا، باغلىغۇچى سۆزلەر كۆپ ھاللاردا ئارتۇقچە نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. پەقەت تاللانما ھۆكۈمنىڭ باغلىغۇچىسى— «ياكى» نى قىسقارتىشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ خىل باغلىغۇچىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزىگە تەكداش بولغان مورفولوگىيىلىك شەكلى يوق.

4. خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈملەردە ھۆكۈملەنگۈچى بىلەن ھۆكۈملىنگۈچىنى تۇتاشتۇرىدىغان تەستىق باغلىغۇچى ئۇيغۇر تىلىدا پۈتۈنلەي ئىخچاملىنىپ، پەقەت ئىنتوناتسىيە ئارقىلىقلا ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «تىل — ئىجتىمائىي ھادىسە» بۇ جۈملىدە «بولسا»، «دېگىنىمىز» قاتارلىق باغلىغۇچى سۆزلەر قىسقارتىلغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل ئىخچاملاش خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈمنىڭ كەسمە ھۆكۈملۈك خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

5. خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈملەرنىڭ ھۆكۈملەنگۈچىسى تۇردەش ئۇقۇم بولۇپ، تۇردەش ئۇقۇملۇق خاراكتېرى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەندە، بىرىنچىدىن، ھۆكۈملەنگۈچىنىڭ ھەجمىنى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي نەسىر ۋە قوليازمىلار نامبىرى

ئىپادىلەيدىغان «بارلىق، ھەممە» قاتارلىق ئومۇمىي مىقدار ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر، ئىككىنچىدىن، تۇردەش ئۇقۇمنىڭ ھەجمىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان «-لار// -لەر» قاتارلىق كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، «تېلېۋىزور — تەشۋىقات قورالى» دېگەن ھۆكۈم ئومۇمىي تەستىق ھۆكۈم بولۇپ، ئۇنىڭ «تېلېۋىزور» دېگەن ھۆكۈملەنگۈچىسى تۇردەش ئۇقۇملۇق خاراكتېرىنى مۇئەييەللەشتۈرۈش ئورنىدا تۇرغاچقا، «بارلىق تېلېۋىزورلار— تەشۋىقات قورالى» دېگەن ھۆكۈمنىڭ «بارلىق ... لار» دېگەن بۆلىكى قىسقارتىلغان.

6. ئىككى ئوبېيېكتنىڭ ئوخشاش بەلگىلىرى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ ئۆزئارا تەڭلەشتۈرۈلگەندە، سېلىشتۇرۇلغۇچى ياكى سېلىشتۇرىدىغان ئوبېيېكتنىڭ ئوخشاش بەلگىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سۆز قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەركىننىڭ سەۋىيىسى ئەخمەتنىڭكىدىن يۇقىرى. بۇ جۈملە ئەسلىدە «ئەركىننىڭ سەۋىيىسى بىلەن ئەخمەتنىڭ سەۋىيىسىنى سېلىشتۇرغاندا، ئەركىننىڭ سەۋىيىسى ئەخمەتنىڭ سەۋىيىسىدىن يۇقىرى» دېگەن ھۆكۈمنى ئىخچاملاشتىن ھاسىل بولغان جۈملە، بۇ جۈملىدە سېلىشتۇرۇلغۇچى ئوبېيېكتنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەيدىغان «سەۋىيە» دېگەن سۆز قىسقارتىلغان. بۇ خىل ئىخچاملاش ئوخشىتىشلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەرنىڭ تۆت پەسلى باھارەك ئىللىق.

بۇ جۈملە «باھار قانداق ئىللىق بولسا، بۇ يەرنىڭ تۆت پەسلىمۇ خۇددى شۇنداق ئىللىق» دېگەن ھۆكۈمنى قىسقارتىشتىن كېلىپ چىققان.

7. ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋەتىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر جۈملە تەركىبىدە قاتار كەلگەندە، جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇنداق شارائىتتا، تەڭداش بۆلەكلەرنى باغلايدىغان باغلىغۇچىلاردىن بىر قانچىسى ئىخچاملىنىدۇ. چۈنكى بۇ خىل سۆزلەر ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا باغلىغۇچى قويۇپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. مەسىلەن، «مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملە — تىل بىرلىكلىرى» دېگەن جۈملىدە «مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى» دېگەن ئۇقۇملار ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەجمىلىرى ھامان ئۆزئارا چەتكە قېقىشىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ماسلىق مۇناسىۋىتى بولمىغاچقا، باغلىغۇچى ئىشلىتىلمىگەندە ئۆزئارا ئارىلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋال ئۇچرىمايدۇ.

8. ئالاقە جەريانىدا پىكىر مۇجمەل بولۇپ، نېمە دەپ بايان قىلىش ئېنىق بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ياكى پىكىر ئېنىق بولسىمۇ، بىراق شۇ پىكىرنى ئاۋازلىق تىل بىلەن ئاشكارا بايان قىلىش زۆرۈر بولمىغاندا، سۆز ياكى جۈملىلەر ئىخچاملىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) «ئەستاغپۇرۇللا، ئاخۇنلۇقۇمنى دېمەسەم ... دەپ خەنجەرنى يەرگە تاشلىدى ھاجى سەدەنشا ئاخۇنۇمغا قاراپ.»*

(2) «ھاجىنىڭ يۈرىكى بىردىنلا قاتتىق - قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە قارشىسىدا تۇرغان قارا ساقاللىق ئوتۇنچىنى كۆزدىن تونۇپ، ئىختىيارسىز ھالدا: «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن ...» دەپ تاشلىدى.»*

(3) ئات ئايلىغانغا، يول ساربىغانغا.

يۇقىرىدىكى (1) مىسالدا، دېمەكچى بولغان پىكىر ئېنىق بولسىمۇ، لېكىن «جېنىنى

ئېلىپ قولىغا بېرەتتىم» دېگەن تارماق ھۆكۈمنى ئىپادىلەش زۆرۈر بولمىغاچقا، بۇ ھۆكۈملۈك ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملە قىسقارتىلغان؛ (2) مىسالدا، «سەن» نىڭ ئىسمىنى ئەسكە ئالالمىغان، ئالالىغان تەغدىردىمۇ دەل شۇ كىشى ئىكەنلىكىگە ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىغان بولغاچقا، «سەن» نىڭ ئىسمى قىسقارتىلغان؛ (3) مىسالدا، جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكى ئاكىلمۇچىلارغا ئايان بولغاچقا، قىسقارتىلغان. خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە بۇ خىل ئەھۋال ئومۇميۈزلۈك ئۇچرايدۇ.

9. لوگىكىلىق بۆلۈشنىڭ مىسال كەلتۈرۈش ئۇسۇلى جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئىنچىكىلاشنىڭ يەنە بىر خىل ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى. بۆلۈش جەريانىدا بەزى تۈرلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوبيېكتلار كۆپ بولغاچقا، بۇ ئوبيېكتلارنى بىر - بىرلەپ ساناپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. ساناپ بېرىش مۇمكىن بولغان تەغدىردىمۇ، مۇئەييەن كونتېكىستتا ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ساناپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. مۇنداق ئەھۋالدا، «قاتارلىق» سۆزى ئارقىلىق سانالمايدىغان ئوبيېكتلار قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، «قەشقەردىكى ئابدۇقادىر دامواللا قاتارلىق كىشىلەر بىر نەچىلەرنى قىلىپ مەكتەپ ئاچسا، بىزنىڭ ھۆكۈمەت ئۇلارغا نەچە بۆھتانلارنى چاپلىمىدى»* بۇ مىسالدا «قاتارلىق» سۆزى ئارقىلىق بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ ئىسمى قىسقارتىلغان. بۇ خىل قىسقارتىش لوگىكىلىق ئىنچىكىلاش ھېسابلىنىدۇ.

10. ئالماش ۋە ئالماش خاراكتېرىنى ئالغان سۆزلەرنىڭ ئىنچىكىلاش رولى تېخىمۇ گەۋدىلىك. بۇ خىل سۆزلەر ئارقىلىق سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ئىنچىكىلاپ بېرىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) دەل ۋاقتىدا كەلدىڭىز، بولمىسا كېتىپ قالاتتىم.

(2) «ئۆتكەنگە پۇشايمان، بۈگۈنگە قانائەتلەنمەسلىك، ئەتىگە ئۈمىد — بۇ ئىنسان ھاياتىغا دائىم ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرىدىغان بىر خىل مەنتىقىي فورمۇلا.»*

(1) مىسالدا، «بولمىسا» سۆزى ئالماش خاراكتېرىگە ئىگە سۆز بولۇپ، بۇ سۆز «دەل ۋاقتىدا كەلمىگەن بولسىڭىز» دېگەن تارماق جۈملىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ، بۇ جۈملىنى ئىنچىكىلاش رولىنى ئويناپتۇ؛ (2) مىسالدا، «بۈ» ئالمىشىنىڭ «ئۆتكەنگە پۇشايمان، بۈگۈنگە قانائەتلەنمەسلىك، ئەتىگە ئۈمىد» دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ ئىنچىكىلاپ ئىپادە قىلغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ خىل ئىنچىكىلاش سۆز خاراكتېرى ھازىرلىغان ئىنچىكىلاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۈملە ھۆكۈمنى ئىنچىكىلەپ ئىپادىلەپلا قالماي، يەنە خۇلاسە شەكىللىرىنىمۇ ئىنچىكىلەپ ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. لوگىكا ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرىنى تەبىئىي تىلنىڭ ئىنچىكىلانمىغان مۇنتىزىم ھالىتىدە تۇراقلاشتۇرۇپ، بۇ خىل شەكىللەرنىڭ لوگىكىلىق شەكىللىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تەپەككۇرنىڭ بۇ خىل لوگىكىلىق شەكىللىرى تىلنىڭ ئىنچىكىلاش رولىنى بايقاشتا نىزاملىق رول ئويناپدۇ.

1. ئۇچ ھۆكۈملۈك خۇلاسە كونتېكىستتا ئىشلىتىلگەندە، چوڭ ئاساس، كىچىك ئاساس ياكى يەكۈندىن بىرى ئېنىق بولغاندا، بۇ ئېنىق بولغان قىسمى قىسقارتىلىدۇ، كونتېكىستتا تەكىتلىنىدىغان قىسمى قىسقارتىلمايدۇ. شۇڭا، ئادەتتە كونتېكىستتا ئۇچ ھۆكۈملۈكنىڭ

ئەۋلاد گۈرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار نامبىرى

قىسقارتىلغان شەكلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «ھەر قانداق ئادەم خاتالىق ئۆتكۈزۈشتىن خالى بولالمايدۇ. سىزمۇ شۇنداق» دېگەن بۇ جۈملە «ھەر قانداق ئادەم خاتالىق ئۆتكۈزۈشتىن خالى بولالمايدۇ، سىزمۇ ئادەم، دېمەك، سىزمۇ خاتالىق ئۆتكۈزۈشتىن خالى بولالمايسىز». دېگەن ئۇچ ھۆكۈملۈكنىك «سىزمۇ ئادەم» دېگەن كىچىك ئاساسىنى قىسقارتىشتىن ھاسىل بولغان.

2. شەرتلىك خۇلاسە ــ شەرتلىك ھۆكۈمنىك شەرت بۆلۈكى بىلەن نەتىجە بۆلۈكى ئوتتۇرىسىدىكى شەرتلىك مۇناسىۋەتكە ئاساسەن يەكۈن كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدىغان خۇلاسە. مۇئەييەن كونتېكستتا شەرتلىك مۇناسىۋەت ئېنىق بولغاندا، ئاساس ۋە يەكۈننىك بىر قىسمى قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن، «بارمايلى، يامغۇر يېغىپ قالدى» دېگەن بۇ جۈملە «يامغۇر ياغسا، بارىدىغان جايغا بارمايمىز، ھازىر يامغۇر ياغدى، شۇڭا بارىدىغان جايغا بارمايلى» دېگەن شەرتلىك خۇلاسىنىڭ ئاساسىنى ھەمدە يەكۈننىك بىر قىسمىنى قىسقارتىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان.

خۇلاسىنى ئىخچام ئىپادىلىگەندە، جەزمەن خۇلاسە قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىش كېرەك. ئىخچاملاشتا خۇلاسە قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلمىسا، لوگىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ.

يۇقىرىدىكى تەھلىللەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تىلدا ئىخچاملاش ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بىر ھادىسە، چۈنكى كىشىلەر ئالاقە جەريانىدا قىسقا ۋە ئىخچام تىل شەكىللىرى ئارقىلىق مول ئىندىيۋى مەزمۇن ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. ئىخچاملاشتا كونتېكست ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. كونتېكستتا ئىخچاملاش شەرت-شارائىتى ھازىرلانمىسا، ئىخچاملاشقا بولمايدۇ. ئىخچاملاش شەرتلىرىنى تۆۋەندىكىدەك يەكۈنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. سۆز ۋە جۈملىلەر كونتېكستتا كونكرېت تەپەككۇر شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق مۇناسىۋەتلەرگە دائىر قائىدە ــ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا ئىخچاملىنىدۇ.

2. ئەينى بىر ئۇقۇم، ئەينى بىر ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدىغان ئوخشاش سۆز ياكى جۈملىلەر ئۆزىدىن بىر دەرىجە يۇقىرى تىل شەكلىدە قاتار كېلىشكە تىوغرا كەلگەندە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىخچاملىنىدۇ.

3. سۆزلەر ئالماش بولسا ياكى ئالماش خاراكتېرىگە ئىگە بولسا، بىر قىسىم سۆز ياكى جۈملىلەر ئىخچاملىنىدۇ.

4. نۇتۇق جەريانىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر تىلنىڭ تېجەشلىك پرىنسىپى بويىچە سۆزنىڭ بىر قىسمى شەرتلىك ئىخچاملىنىدۇ.

ئىخچاملاش ــ تىلنىڭ ئۆزىدە ھازىرلانغان بىر خىل خاراكتېر، نۇتۇق جەريانىدا يۈز بېرىدىغان ھادىسە. سۆزلىگۈچى ئۆز مەقسىتىنى بايان قىلمىشتىكى بىر خىل ئۇسۇل. ئۇ تىلنىڭ ئىخچاملاش پرىنسىپىنىڭ بىر خىل ئەمەلىيلىشىشى ۋە كونكرېتلىشىشى. ئىخچاملاش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىش ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشتە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، تىل ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىمۇ نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.